

2. Історія світової та української культури : підр. для вищих закладів освіти / В. А. Греченко, І. В. Чорний, В. А. Кушнерук, В. А. Режко. – К., 2006.
3. Культурологія: Українська та зарубіжна культура : навч. посіб. / М. М. Закович, І. А. Зазюн, О. М. Семашко та ін.; за ред. М. М. Закович. – К., 2004.
4. Лекції з історії світової та вітчизняної культури : навч. вид. / за заг. ред. Яртіся А. В., Шендрика С. М., Черепанової С. О. – Л., 1994.
5. Культурологія : Курс лекцій / під ред. А. Г. Баканурського, Г. Є. Краснопутського, Л. Л. Сауленко. – К., 2004.
6. Культурологія : учеб. пособ. / авт.-сост.: Власенко О. И., Зайончковский Ю. В. – Х., 2006.
7. **Меднікова Г. С.** Українська і зарубіжна культура ХХ століття : навч. посіб. / Г. С. Меднікова. – К., 2002.
8. **Подольська Є. А.** Кредитно-модульний курс культурології : навч. посіб. / Є. А. Подольська, В. Д. Лихвар, Д. Є. Погорілий. – К., 2006.
9. **Попович М. В.** Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К., 1999.
10. Формування української технічної еліти в ході викладання суспільних наук у вищих технічних навчальних закладах України : тези доп. і повідомлень на Всеукр. наук.-практ. конф. 11–12 березня 2008 р. – Д., 2008.
11. Художня культура України : навч. посіб. / Л. М. Масол, С. А. Ничкало, Г. І. Веселовська, О. І. Оніщенко: за заг. ред. Л. М. Масол. – К., 2006.
12. **Шевнюк О. Л.** Культурологія : навч. посіб.: 3-тє видання, стереотипне / О. Л. Шевнюк. – К., 2007.

Надійшла до редколегії 16.10.2009.

УДК 94:070 (477) «19/20»

Н. С. Захарова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УКРАЇНСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ПРЕСА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В УКРАЇНІ НА РУБЕЖІ ХХ–ХХІ ст.

Розглянуто інформаційні можливості сучасної української суспільно-політичної преси для вивчення процесу реформування викладання історії в Україні.

Ключові слова: викладання історії, реформування освіти, суспільно-політична преса, періодика, історичне джерело.

Рассмотрены информационные возможности современной украинской общественно-политической прессы для изучения процесса реформирования преподавания истории в Украине.

Ключевые слова: преподавание истории, реформирование образования, общественно-политическая преса, периодика, исторический источник.

The article reviews the informative possibilities of modern Ukrainian social-and-political press for the study of the process of the reformation of the history teaching in Ukraine.

Key words: history teaching, the reformation of education, social-and-political press, periodical press, primary source.

Історична освіта в Україні нині знаходиться у стані докорінного оновлення. Причому це оновлення стосується не лише форм і методів викладання історії, а головним чином його змісту. Зміни у викладанні історії супроводжуються не-

однозначною реакцією суспільства на освітні інновації, обумовленою функціонуванням у суспільстві двох антагоністичних типів історичної пам'яті як колективного уявлення про минуле. Прихильники одного з них упевнені у необхідності докорінного переосмислення історії з позицій національно-державницьких інтересів України, представники іншого типу сприймають таке переосмислення переважно як запровадження «міфів навпаки».

Першою реакцією на суспільні настрої, як правило, є публікації у суспільно-політичній пресі. Закріплення у Конституції України політичної та ідеологічної різноманітності, а також заборона існування єдиної обов'язкової ідеології створили умови для появи та розвитку видань з різними суспільно-політичними позиціями. Різноманітні погляди на викладання історії у школі, відображені у друкованих та електронних ЗМІ України на межі століть і тисячоліть, становлять інтерес як для історичних, так і для джерелознавчих досліджень. Враховуючи новизну зазначеної проблематики, відзначимо, що відображення питань історичної освіти на сторінках української преси кінця ХХ – початку ХХІ ст. ще не було предметом спеціального дослідження. Ця обставина, а також перспективність даної тематики для дослідження розвитку історичної освіти в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., стали причиною звернення автора до дослідження цієї теми.

Метою даної статті є аналіз публікацій у суспільно-політичних виданнях України як історичного джерела до вивчення проблем історичної освіти в Україні у зазначений період.

Періодична преса як своєрідне історичне джерело стала об'єктом дослідження відомих учених, фахівців у галузі методології історії та джерелознавства. При цьому відзначалися такі особливості періодики, як оперативність оприлюднення суспільно значущої інформації та потужні можливості ідеологічного впливу, за що ЗМІ і стали називати «четвертою владою» [4, с. 621]. Проте на сьогодні в Україні склалася така ситуація, коли видання з тих чи інших причин (частіше за все через економічні проблеми) змушені шукати собі спонсорів та проводити редакційну політику, виходячи з їхніх інтересів [17, с. 242]. Оскільки у ролі спонсорів переважно виступають представники різних політичних сил або інші зацікавлені особи, то об'єктивність інформаційних матеріалів у підконтрольних їм виданнях є сумнівною, а їх достовірність у такому випадку встановлюватиметься тільки у співставленні з публікаціями в інших виданнях або з іншими видами джерел.

Останнім часом деякі дослідники вважають, що періодика через свою специфіку може бути предметом дослідження окремої галузі знань. Ця галузь знань – пресознавство – буде однією з спеціальних історичних дисциплін і матиме об'єктом дослідження періодичні видання, процес їх створення та функціонування, соціальну роль та можливості використання у якості історичного джерела [23, с. 29].

На сьогодні в Україні, за даними Інтернет-каталогу друкованої преси «PressLook», існує близько 300 назв газет і журналів*. Усі ці видання відображають широкий спектр жанрів – суспільно-політичні, розважальні, рекламно-інформаційні тощо. Предметом розгляду у даній статті є суспільно-політичні видання, тобто такі, що виконують функцію трансляції загальнодержавної, суспільно значущої інформації, а також є механізмом формування зразків поведінки різних соціальних груп та організації взаємодії суспільних структур у вирішенні актуальних соціальних проблем [6, с. 302].

У даній статті увагу зосереджено на таких виданнях, як газети «День», «Дзеркало тижня» та «Україна молода». Вибір саме цих газет пояснюється такими критеріями:

*<http://www.presslook.com.ua/php/main.php?catalogue=1&page=0>

– усі ці газети є всеукраїнськими, тобто зміст кожного номера є єдиним для всієї України, що дозволяє визначити ставлення до тих чи інших питань викладання історії у різних регіонах держави;

– кожне з цих видань включає до свого змісту інформацію найрізноманітніших жанрів та спрямованостей, що дозволяє скласти уявлення про редакційну політику щодо відбору інформації;

– тираж кожної з цих газет перевищує 50 тисяч екземплярів, що забезпечує масове поширення інформації.

Деякі дослідники пропонують поділяти пресу на офіційну (відображає позицію органів державної влади) та неофіційну (альтернативну) [4, с. 621; 626]. Видання, на яких зосереджена увага у даній статті, належать до другої групи. Це сприяє відображенню у зазначених виданнях різних поглядів, що існують у суспільстві щодо викладання історії. Дотримання свободи висловлювань у такому випадку залежить від особистості головного редактора кожної з газет та від політики подачі інформації, яку він проводить.

У цьому контексті слід зазначити, що суттєво впливати на об'єктивність подачі інформації у вказаних ЗМІ може той факт, що їхнє керівництво, зважаючи на особисті або товариські зв'язки, є політично заангажованим: головний редактор щоденної газети «День», Лариса Івшина, є дружиною колишнього Прем'єр-міністра України Євгена Марчука; Володимир Мостовий, головний редактор щотижневика «Дзеркало тижня» – батько Юлії Мостової, яка є заступником головного редактора та дружиною колишнього міністра оборони України Анатолія Гриценка; Михайло Дорошенко, що очолює газету «Україна молода», перебуває у товариських стосунках з Віктором Ющенком вже майже 20 років [13]. Це вимагає особливої пильності при визначенні того, наскільки об'єктивною є викладена інформація.

Разом з тим слід зазначити, що «День» і «Дзеркало тижня» вважаються «інтелектуальною пресою», тобто у цих виданнях публікується значна кількість аналітичних матеріалів – статей та рецензій, авторами яких є багато науковців, у тому числі і істориків (як вітчизняних, так і іноземних). Ці публікації у якості історичного джерела цінні тим, що вони відображають актуальні проблеми суспільства, погляди автора та ставлення суспільної думки до вирішення цих проблем. Редакція цих видань намагається проводити виважену і толерантну політику щодо висвітлення різноманітних питань, надаючи слово представникам протилежних поглядів на шпальтах газет та публікуючи листи-відгуки на резонансні публікації від читачів, які теж представляють погляди на певне питання під різним кутом зору. «Україна молода» спрямована передусім на молодіжну аудиторію, і в цьому виданні основна увага приділяється політичним і культурним подіям та інформації розважального характеру. Тому на сторінках цієї газети проблеми викладання історії передаються переважно у вигляді інформаційних повідомлень та інтерв'ю.

Основною проблемою, якій присвячено переважну частину матеріалів преси, є зміст історичної освіти. Як слушно зазначають професори Національного університету «Острозька академія» І. Пасічник та П. Кралюк, «Трактування історії залежало й залежить від запитів суспільства. Оскільки запити змінюються, то звідси йде постійне «переписування» історії, її «пристосування» до сучасної ситуації». Про шляхи такого «осучаснення» історії можна сперечатися, проте політика держави у галузі історичної освіти є одним з чинників державотворення, оскільки «у залежності від того, як трактуємо минуле, так ми сприймаємо сучасне і намагаємося моделювати своє майбутнє» [18].

Питання про те, який матеріал має включатися до програм та підручників з історії та як слід його викладати, хвилює не лише науковців та викладачів, а й політиків. Якщо у радянській школі викладання історії виконувало ідеологічну функцію в умовах існування єдиної правлячої партії та офіційної ідеології, то в

умовах багатопартійності на викладання історії намагаються впливати політичні сили як лівого, так і національно-демократичного спрямування [13]. Крім цього, існує значна частина вчителів, що не звикли працювати з позицій багатоперспективності та схильні нав'язувати учням своє суб'єктивне бачення історичного процесу [25].

Уникнути політизації освіти, на думку відомого історика професора С. Кульчицького, можна було із запровадженням державного стандарту, який би дозволив об'єктивно оцінювати рівень викладання та ступінь засвоєння знань [9]. Державний стандарт базової і повної середньої освіти було затверджено Кабінетом Міністрів України у 2004 р. На підставі стандарту розроблялися програми з історії для 12-річної школи, навчання за якими почалося у 2005 р. Проте у той самий час події навколо президентських виборів наприкінці 2004 р. спричинили загострення протиріч між прихильниками «національної» та «радянської» версій історії. Включення цих подій до підручників з історії для 5 класу викликало бурхливу дискусію серед істориків, політиків, учителів, значна частина яких сумнівалася у доцільності існування цієї інформації у підручниках. Усі, хто підтримував висвітлення «помаранчевої революції» у підручниках, разом з тим підкреслювали, що виклад має здійснюватися без надмірної емоційності і тим більше не демонструвати особисті симпатії автора [7; 11]. Професор О. Удод зазначає, що у країнах Західної Європи учні вивчають події останніх років у курсі політології. А оскільки в українських школах немає такого предмету, як політологія, то події сучасної історії потрібно розглядати у курсі історії [24].

Про проблеми в Україні з розмежуванням історії та політики свідчать також і спроби неприхованого тиску політичних сил чи окремих політиків через ЗМІ на органи центральної влади та освітні структури з метою нав'язування свого бачення змісту історичної освіти. На початку 2007 р. такою спробою стало відкриття звернення народного депутата України В. Колесниченка до тодішнього віце-прем'єр-міністра України, доктора історичних наук Д. Табачника. Звернення було опубліковано у газетах «Севастопольские вести» та «Сегодня». В умовах, коли народний депутат для звернення до вищих державних посадовців міг використати такий інструмент, як депутатський запит, звернення до віце-прем'єра через місцеву та «бульварну» пресу виглядає як мінімум нелогічно. Як би там не було, але публікація, у якій В. Колесниченко звинувачує новітні українські підручники у розпалюванні національної нетерпимості та ксенофобії, викликала резонанс і у науковому світі. Відповідь депутату на сторінках кількох суспільно-політичних видань дали історики І. Гирич [2; 3] та І. Лосєв [12]. Науковці спростували заяви депутата, стверджуючи, що наразі зміст підручників історії в Україні формується згідно європейських тенденцій, тобто історія держави інтегрує історію усіх народів, які проживали на території даної держави у її сучасних кордонах.

На сторінках преси згадується також і проблема популяризації історії. Зокрема, на одному з «круглих столів» газети «День», присвячених викладанню історії, професор О. Удод високо оцінив ініціативу редакції у підвищенні інтересу до подібних суспільно важливих тем та зазначив, що пропаганда історичних знань є слабким місцем у науці та освіті України. А без цього населення, особливо молодь, не буде зацікавлене у вивченні історії. Також було відзначено, що інтерес до історії в Україні піднімають непрофесіонали [13]. У зв'язку з цим слід згадати, що історична тематика піднімається певними авторами і на сторінках так званої «жовтої преси». Як правило, наклад подібних видань є дуже високим, а отже, їхній вплив на суспільну думку є значним. Проте ці публікації є настільки специфічними, що особливості відображення питань історії та її викладання, а також вплив цих видань на формування історичної свідомості вимагають окремого дослідження.

На формування історичної та громадянської свідомості в учнів великою мірою впливає також і те, яку спрямованість має подача навчального матеріалу. Вже згадані І. Пасічник та П. Кралюк вважають, що сучасна популярна історія України, до якої, на нашу думку, можна віднести і викладання історії у школах, «радше дезорієнтує, а то й прищеплює комплекси меншовартості». На підтвердження цього вони наводять такі аргументи:

- історія України подається здебільшого як історія поразок;
- українське історіописання має «народницьке» спрямування – надмірна увага приділяється козацтву, у той час як українські аристократичні роди опинилися поза увагою;
- у змісті історичної освіти не враховано досягнення українців у різних сферах, через що вони залишаються невідомі широкому загалу;
- західні культурні, релігійні та інші впливи подаються в українській історії переважно як ворожі.

У результаті, за висновком авторів, в уявленнях учнів українці постають як «... якісь слабосилі, їх легко завойовували «іноземні загарбники». Вони – сіра маса, позбавлена своєї еліти. Також українці не здатні творити воістину великі речі, які б цінувалися на світовому рівні. А ще – не здатні творити власні державні структури» [18]. Ясна річ, що виконання завдання з виховання громадян України, поставленого перед історичною освітою, у цьому випадку дуже сумнівне.

Велика кількість публікацій у пресі присвячена проблемі написання підручників з історії. Висвітлюються загальні проблеми організації видання підручників в Україні, причинами їх професори Г. Касьянов та М. Литвин називають обмежене фінансування видання підручників, відсутність ефективного контролю за їхньою якістю [5] та непрозорість організації конкурсу підручників [10]. Про ці самі проблеми говорили і учасники «круглого столу» газети «День», який співпав у часі з десятою річницею видавництва «Генеза», що спеціалізується на виданні навчальної літератури з історії. У «круглому столі» брали участь відомі українські історики, які мали досвід написання підручників з історії для середньої та вищої школи. Було також відзначено, що запорукою якісного підручника з історії є тісний взаємозв'язок авторів підручників з провідними українськими науковцями [19].

На сторінках преси була започаткована також дискусія з приводу оновлення змісту підручників з історії з метою забезпечення їх адекватності сучасним світовим та вітчизняним досягненням педагогіки. Почалася полеміка з обміну думками між професорами Національного університету «Кієво-Могилянська академія» Ю. Мициком та Н. Яковенко (Н. Яковенко є головою ініціативної групи істориків з моніторингу підручників історії України для середніх шкіл). Піддаючи критиці прагнення ініціативної групи до зближення методологічних підходів до написання підручників в Україні із загальноєвропейськими, Ю. Мицик зазначив, що висвітлення історії титульної нації, яке критикується членами моніторингової групи в українських підручниках, є звичайною практикою для підручників у країнах Європи [15]. Н. Яковенко, опонуючи йому, зазначила, що етноцентричний підхід до висвітлення історії можна було вважати актуальним принаймні для 1990-х рр., коли потрібно було декомунізувати минуле та формулювати нові цінності, серед яких значне місце посідала національна держава. А оскільки це завдання, на думку професора Н. Яковенко, вже виконане, то слід зайнятися створенням підручників, у яких український народ не ототожнювався б лише з титульною нацією, а включав би історію і національних меншин, що жили і зараз живуть на території України. Такий підхід, на думку Н. Яковенко, сприятиме засвоєнню учнями цінностей демократичного суспільства – незалежності суджень, поваги до альтернативної точки зору [26].

У суспільно-політичних виданнях увага також приділяється міжнародним проектам за участю України у галузі викладання історії [1], висвітленню історії України у підручниках з історії інших держав [8] та особливостям змісту підручників вітчизняної історії інших країн [22], реакції суспільства на окремі авторські видання з історії України [16], недосконалості завдань для незалежного оцінювання з історії України [20]. Таким чином, суспільно-політична періодика відображає усі проблеми, які хвилюють як науковців, так і вчителів історії у школах. При цьому висвітлення проблем історичної освіти на сторінках періодики привертає увагу суспільства до недоліків, які існують у цій сфері та які потрібно виправляти.

Крім питань, що стосуються суто викладання історії, на сторінках суспільно-політичної преси висвітлюються також дискусійні питання історії та історичної персоналістики. Авторами публікацій часто є історики, для яких це питання входить до сфери наукового інтересу, що забезпечує фаховий рівень розгляду проблеми та сприяє деміфологізації суспільних уявлень про історію. Такі публікації та їхня роль у вивченні та популяризації історії потребують окремого ґрунтовного дослідження.

Підсумовуючи, слід зазначити, що суспільно-політична українська преса оперативно відображає значущі суспільні проблеми, до яких належить і викладання історії. Висвітлення цих питань на сторінках ЗМІ свідчить про інтерес у суспільстві до даної теми. Важливу роль у популяризації історії відіграє проведення з ініціативи редакцій окремих видань «круглих столів» з обговорення проблем викладання історії в Україні із залученням науковців, викладачів, видавців підручників, а також публікація матеріалів з історії високого фахового рівня, адаптованих для сприйняття читачами-нефахівцями.

Публікації у суспільно-політичній пресі є важливою складовою комплексу джерел для вивчення як розвитку історичної освіти в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., так і для вивчення політичної та соціальної історії України, історії суспільної думки, розвитку історичної науки в Україні. Інформативні можливості преси як історичного джерела є досить високими, хоча і перебувають у залежності від політичної кон'юнктури. Ця тема має широкі дослідницькі перспективи у міждисциплінарному вимірі із застосуванням підходів журналістики та джерелознавства.

Бібліографічні посилання

1. **Войтенко О.** Олександр Войтенко: Історія – це набір історій, а не нудних фактів : [інтерв'ю з членом правління Всеукраїнської організації вчителів історії та суспільних дисциплін «Нова доба» Олександром Войтенко] / спілкувалася Анастасія Богуславська // Україна молода. – 2005. – № 214, 16 лист.
2. **Гирич И.** Учебник как главное средство построения государства / И. Гирич // Зеркало недели. – 2008. – № 19. – 24–30 мая.
3. **Гирич І.** Шкільна історія. Що стоїть за намаганнями переписати за старим зразком українські підручники з історії? / І. Гирич // Україна молода. – 2007. – № 6. – 13 січня.
4. **Данилевский И. Н.** Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории : учеб. пособ. / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская. – М., 1998.
5. **Касьянов Г.** Підручник «по-українськи» чи український підручник: як вийти із зарочованого кола? / Г. Касьянов // Дзеркало тижня. – 2005. – № 35. – 10–16 вересня.
6. **Касютин В. Л.** Региональная общественно-политическая пресса современной России / В. Л. Касютин // Социально-гуманитарные знания. – 2009. – № 2. – С. 300-305.
7. **Кацун Ю.** Історія в школі: Наскільки припустимим у підручниках історії є «емоційно-поетичний» компонент? І як часто можна «переписувати» власну історію? : [опитування «Дня»] / Ю. Кацун // День. – 2005. – № 144. – 11 серпня.

8. **Кульчицький С.** Історія Батьківщини в шкільних підручниках / С. Кульчицький // Дзеркало тижня. – 2002. – № 29. – 3–9 серпня.
9. **Кульчицький С.** Якою бути шкільній історичній освіті? / С. Кульчицький // День. – 1999. – № 75. – 24 квітня.
10. **Литвин М.** Підручники, за які ніхто не відповідає: Учні та вчителі стають заручниками чиновницьких «зашастанкових ігор» з виданням підручників / М. Литвин // Україна молода. – 2006. – № 191. – 17 жовтня.
11. **Литвин Ю.** Майдан у шкільному підручнику: П'ятикласники шкіл з українською мовою викладання вчитимуть цього року майже цілий параграф про помаранчеву революцію, а російськомовні – всього абзац / Ю. Литвин // Україна молода. – 2005. – № 149. – 13 серпня.
12. **Лосєв І.** Деукраїнізація української історії за нардепом Вадимом Колесниченком / І. Лосєв // День. – 2007. – № 43. – 13 березня.
13. Ми є країною з непередбачуваним минулим : [«круглий стіл» за участю істориків Станіслава Кульчицького, Олександра Удода, Віталія Малаховського, Віктора Мироненка] / Розмовляли Сергій Махун, Ігор Сюдюков, Людмила Рябоконт // День. – 2002. – № 2. – 5 січня.
14. **Дорошенко М.** Михайло Дорошенко: Лобістів, які хочуть потрапити до Ющенка, «відшиваю» одразу: Редактор «Україна молода» – про перспективи «УМ», свій вплив на Президента та настрої Банкової // Україна молода. – 2008. – № 121. – 14 липня.
15. **Мицик Ю.** Нове чи призабуте старе? / Ю. Мицик // Дзеркало тижня. – 2009. – № 4. – 7–13 лютого.
16. **Мичко С.** Підручнику – ганьба і бойкот? Громадські організації Тернопільщини закликали притягнути до відповідальності авторів «Курсу лекцій з історії України» / С. Мичко // Україна молода. – 2007. – № 225. – 5 грудня.
17. **Павлик В.** Сучасна українська газета: проблеми редакційно-видавничого процесу / В. Павлик // Вісник Львівського університету: Сер. Журналістика. – 2001. – Вип. 21. – С. 241–243.
18. **Пасічник І.** Як вивчати свою історію? / І. Пасічник, П. Кралюк // День. – 2007. – № 215. – 8 грудня.
19. Підручник – це втілення знань у життя : [«круглий стіл» «Дня» з проблем підготовки підручників з історії в Україні за участю генерального директора видавництва «Генеза» Олексія Дубаса, головного редактора видавництва «Генеза», доктора історичних наук Олександра Удода, докторів історичних наук Станіслава Кульчицького та Юрія Шаповала] / спілкувалися Лариса Івшина, Сергій Махун, Ігор Сюдюков, Ігор Островський, Людмила Рябоконт // День. – 2002. – № 202. – 8 листопада.
20. **Подольян Л.** Тести по історії України: крестики и нолики – для кого гра? / Л. Подольян // Зеркало недели. – 2009. – № 19. – 30 мая – 5 июня.
21. Про історичну освіту і духовну суверенність українців: «День» пропонує читачам долучитися до обговорення давньої, добре відомої і фахівцям, і взагалі небайдужим громадянам України проблеми: яким має бути сучасний, якісний, суспільно «запитаний» підручник з історії України? // День. – 2007. – № 135. – 14 серпня.
22. **Радзивілл О.** Новий російський Сталін, або конструктори «щасливого» минулого / О. Радзивілл, І. Гирич // Дзеркало тижня. – 2008. – № 35. – 20–26 вересня.
23. **Рудий Г.** Періодика України 1917-1940 рр. як історичне джерело / Г. Рудий // Бібліотечний вісник. – 2008. – № 1. – С. 29–35.
24. **Удод О.** Олександр Удод: В історії не повинно бути кумирів : [інтерв'ю з доктором історичних наук, головним редактором видавництва «Генеза» Олександром Удодом] / спілкувалася Оксана Нечипорук // Україна молода. – 2006. № 154. – 23 серпня.
25. Хто розкаже учням правду? : [опитування «Дня» з проблем викладання історії у школі] // День. – 2008. – № 84. – 16 травня.
26. **Яковенко Н.** Лікнеп для професора / Н. Яковенко // Дзеркало тижня. – 2009. – № 8. – 7–13 березня.

Надійшла до редколегії 29.08.2009.